

159.923(082)

0-75

**Особливості
психічного розвитку
особистості
в умовах системних змін
у суспільстві**

Збірник наукових праць

Розділ II

Особливості психічного розвитку особистості на різних етапах онтогенезу

Ткачова Л. Ф.

кандидат психологічних наук, доцент

ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ САМООЦІНКИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Вимоги дорослих стають надійним регулятором поведінки дитини тоді, коли вони перетворюються на її вимоги до самого себе, тобто в саморегуляції, якій дитина слідує незалежно від того, чи знаходиться вона під контролем інших людей чи ні. Тоді вона сама стає королем своїх вчинків.

Аналіз складного процесу саморегуляції поведінки – одне з найважливіших завдань усіх наук про дитину. Подібно до активності, саморегуляція може мати різний ступінь складності. Як необхідний механізм саморегуляція включає особливий психологічний апарат, який ми далі називатимемо апаратом самооцінки.

Без самооцінки, тобто оцінки самим індивідом тих дій, які він здійснює, і тих його психічних властивостей, які в цих діях виявляються, поведінка не може бути само регульованою.

Самооцінка, самоконтроль і корекція поведінки – нерозривно пов'язані процеси.

Психічна саморегуляція неодмінно припускає самооцінку, згідно і за допомогою якої визначається не тільки прийнятність або бажаність якого-небудь вчинку, але й ступінь успішності, з якою він здійснюється і може бути здійснений.

Мета роботи – розкрити поняття самооцінки у молодших школярів і охарактеризувати чинники, що впливають на її самооцінку.

Самооцінка формується у людини в кожному віковий період по-різному. Ми досліджуємо формування самооцінки в молодшому шкільному віці. Це дозволяє простежити відмінності та особливості самооцінки у дітей.

Проблема виникнення і розвитку самооцінки є однією із центральних проблем особистості дитини.

Самооцінка це необхідний компонент розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення людиною самої себе, своїх фізичних сил,

розумових здібностей, мотивів і мети своєї поведінки, свого відношення до оточуючих, до інших людей і самого себе.

Самооцінка у вітчизняній психології вивчалась у зв'язку з проблемою розвитку і формування самосвідомості.

Ці дослідження сконцентровані навколо двох питань. З одного боку із загально теоретичного і методологічного аспектів проаналізовано питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальній проблемі розвитку особистості. (Роботи Б. Г. Ананьєва, А. Н. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн, М. Н. Скаткін).

В другій групі дослідників розглядаються більш спеціальні питання, перш за все зв'язані з особливостями самооцінки і взаємозв'язок з оточуючими. (Роботи А. І. Липкіна, Є. І. Савонько, Є. А. Серебрякової, В. А. Горбачевої)

Л. С. Виготський вважав, що саме в семилітньому віці починає формуватися самооцінка. Самооцінка опосередковує відношення дитини до самої себе, інтегрує досвід її діяльності в спілкуванні з іншими людьми. Ця найважливіша особистісна інстанція, дає можливість контролювати свою діяльність з точки зору нормативних критеріїв, будувати свою поведінку у відповідності з соціальними нормами.

Р. Бернс, аналізуючи велику кількість досліджень американських авторів, відмічає що на грані дошкільного і молодшого шкільного віку відбувається якісний стрибок в розвитку самооцінки.

Для успішного вирішення педагогічних завдань учитель повинен мати чітке уявлення про ті чинники навчальної діяльності молодшого школяра, які впливають на самооцінку і розвиток дитини.

1. Вплив шкільної оцінки.

Шкільна оцінка безпосередньо впливає на становлення самооцінки школяра. Діти, орієнтуючись на оцінку вчителя, самі вважають себе і своїх однолітків відмінниками, «двієчниками» і «трієчниками», хорошими і середніми учнями, наділяючи представників кожної групи набором відповідних якостей. Оцінка успішності на початку шкільного навчання, є оцінкою особи в цілому і визначає соціальний статус дитини.

У відмінників і деяких добре успішних дітей складається завищена самооцінка. У неуспішних і вкрай слабких учнів систематичні невдачі і низькі оцінки знижують їх упевненість в собі, у своїх можливостях.

Їх самооцінка розвивається своєрідно. А. І. Липкіна, вивчаючи динаміку самооцінки в початкових класах, виявила таку тенденцію.

Спочатку діти не погоджуються з позицією відстаючих, яка закріплюється за ним в 1-2 класах, прагнуть зберегти високу самооцінку. Якщо їм запропонувати оцінити свою роботу, більшість оцінить виконане завдання балом вище, ніж воно заслуговує.

При цьому воно орієнтується не стільки на досягнуте, скільки на бажане: «Набридло одержувати двійки хочу хоча б трійку». «Вчителька мені ніколи не ставить чотири, все трійки або двійки, я сам поставив собі чотири». «Я ж не гірший за всіх, у мене теж може бути чотири».

Нереалізована потреба вийти з кола тих, хто відстає, набути вищого статусу поступово слабшає. Кількість відстаючих у навчанні дітей, що вважають себе слабшими, аніж вони є насправді, зростає майже втричі від I до IV класу. Самооцінка, завищена на початку навчання, різко знижується.

Як переживають таку важку навчальну ситуацію молодші школярі?

У дітей із заниженою й низькою самооцінкою часто виникає відчуття власної неповноцінності, і навіть безнадійності. Навіть у тих випадках, коли діти компенсують свою низьку успішність успіхами в інших галузях, «приглушене» відчуття неповноцінності, збитковості, ухвалення позиції відстаючого призводять до негативних наслідків.

2. Відчуття компетентності.

Успішне навчання, усвідомлення своїх здібностей та вмінь, якісне виконання своїх завдань приводять до становлення відчуття компетентності – нового аспекту самосвідомості в молодшому шкільному віці. Якщо відчуття компетентності у навчальній діяльності не формується, у дитини знижується самооцінка і виникає відчуття неповноцінності, його особовий розвиток спотворюється.

Діти самі усвідомлюють важливість компетентності саме у сфері навчання. Описуючи якості найбільш популярних однолітків, молодші школярі вказують, в першу чергу, на розум і знання.

Для розвитку в дітей правильної самооцінки і відчуття компетентності необхідне створення в класі атмосфери психологічного комфорту і підтримки. Вчителі, які вирізняються високою професійною майстерністю, прагнуть не тільки змістовно оцінювати роботу учнів (не просто поставити оцінку, дати відповідні пояснення), але й донести свої позитивні очікування до кожного учня, створити позитивний емоційний фон при будь-якій, навіть низькій оцінці.

Вони оцінюють тільки конкретну роботу, але не особу, не порівнюють дітей між собою, не закликають усіх наслідувати відмін-

ників, орієнтують учнів на індивідуальні досягнення – щоб робота завтрашня була краща вчорашньої. Вони не захвалюють хороших учнів, особливо тих, які досягають високих результатів без особливих зусиль. І, навпаки, заохочують щонайменше просування у навчанні слабкої але старанної дитини.

3. Вплив сімейного виховання.

Становлення самооцінки молодшого школяра залежить не тільки від його успішності та особливостей спілкування вчителя з класом. Велике значення має стиль сімейного виховання, цінності, прийняті в сім'ї.

Розглянемо один із аспектів розвитку обдарованості і самооцінки.

Найважливішим аспектом, що визначає розвиток обдарованості, психологи вважають Я-концепцію дитини. Само сприйняття особи формується на основі суб'єктивних та об'єктивних оцінок оточуючих нас людей. Р. Бернс вважає, що Я-концепція відіграє трояку роль. Вона сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особи, визначає інтерпретацію досвіду і джерелом очікувань.

К. Текекс звертає увагу на те, що роль батьків в отриманні дитиною позитивного Я основи особистісної свідомості буття незмінне, а поклопотатися про фізичний розвиток, інтелектуальне зростання або про вдосконалення її особливого таланту можуть й інші люди.

Школа робить істотний вплив на формування Я-концепції учня. У сучасній школі цінується вміння відповідати нормам і правилам, заведеним в освітній установі правильні відповіді хороша успішність. Обдарована дитина часто з першого моменту навчання в школі починає відчувати тиск.

Розуміння своєї несхожості виводить здібного учня з рівноваги. Він починає розуміти, що ті, хто його оточує оцінюють його не так, як усіх, і це відчуття змушує його думати про себе як про «дивний». Виникає відчуття відчуження, до якого так сприйнятливі обдаровані діти. Учень з високим рівнем здібностей часто в подібних ситуаціях починає приховувати свої можливості.

Р. Бернс вважає, що школа, перш за все, головну цінність вбачає у прояві вербального інтелекту, на інші здібності практично не звертається увага і нічого не робиться для їх розвитку. Такого роду таланти залишаються незатребуваними в школі, і якщо учень не володіє інтелектуальним даром, то він відчуває себе нездібним ні до якої діяльності, що практично прирікає його на невдачу й неу-

спіх. Багато вчителів до сьогодні вимагають чіткої, правильної відповіді, заперечуючи у відповідях оригінальність, гнучкість. У результаті в обдарованих дітей гальмується розвиток творчого мислення, самостійності, що веде до зниження рівня само сприйняття.

У дитини на перший план виходять ті її якості, які найбільше турбують батьків, – підтримка престижу, розмови вдома обертають навколо питання: «а хто ще в класі одержав п'ятірку?», слухняність («тебе сьогодні не лаяли?») тощо.

У самосвідомості маленького школяра зміщуються акценти, коли батьків хвилюють не навчальні а побутові моменти його шкільного життя: «У класі з вікон не дме?» «що вам давали на сніданок?», або взагалі, мало що хвилює – шкільне життя майже не обговорюється або обговорюється формально. Достатньо байдуже питання: «що було сьогодні в школі?» – рано чи пізно приведе до відповідної відповіді: «нічого особливого».

Батьки задають і початковий рівень домагань дитини – те, на що вона претендує у навчальній діяльності. Діти з високим рівнем домагань, завищеною самооцінкою і престижною мотивацією розраховують тільки на успіх і разом з мамою або бабусею переживають «четвірку» як трагедію. Їх уявлення про майбутнє такі ж оптимістичні: їх чекають ефектна зовнішність неабияка професія матеріальне благополуччя і популярність

Діти з низьким рівнем домагань і низькою самооцінкою не претендують на багато що ні в сьогоденні, ні в майбутньому. Вони не ставлять перед собою високих цілей і постійно сумніваються у своїх можливостях швидко підпорядковуються тому рівню успішності, який складається на початку навчання.

4. Поява і вплив рефлексії.

Якщо дитина приходить до школи приймаючи цінності і домагання батьків то пізніше вона в більшій або меншій мірі починає орієнтуватися на результати своєї діяльності, свою реальну успішність і місце серед однолітків. До кінця молодшого шкільного віку з'являється рефлексія і, тим самим, створюються нові підходи до оцінки своїх досягнень і особових якостей.

Самооцінка стає, в цілому, більш відповідною дійсності, думки про себе більш обґрунтованими. У той же час тут спостерігаються значні індивідуальні відмінності. Слід особливо підкреслити те, що завищений або занижений рівень самооцінки в дітей змінити дуже важко.

Якщо дитина відчуватиме що оточуючи вірять в її здібності, визнають її цінність як особи, що розвивається, то це стимулюватиме його позитивне само сприйняття, саморозвиток. Учень реально оцінюватиме свої можливості, бачитиме кінцеву мету своєї діяльності. Інакше дитина не усвідомлює можливості для внутрішнього зростання, що веде до втрати багатьох резервів розвитку.

Установлені особи істотну роль відіграє самооцінка. Самооцінка знаходить свій вираз як у діяльнісній стороні життя людини, так і в процесі формування особи.

Відмічено, що рівень самооцінки корелює з характером творчої діяльності дитини. Були вивчені стилі малюнків дітей. У дітей з високою самооцінкою малюнки виявились оригінальними, з гумором, виявлявся творчий підхід та оригінальність. Діти з середнім рівнем самооцінки у своїх роботах були більш скуті, менш виразні. Школярі з низькою самооцінкою малювали маленькі фігурки, в малюнках відчувалася їх невпевненість, закомплексованість. У малюнках були виявленні виразні відмінності у сприйнятті себе і оточуючих.

Процес навчання для дітей стає процесом постійного порівняння себе з іншими, оцінювання себе. Важливим завданням на даному етапі є розвиток у дитини диференційованих, глибоких і точних знань про себе, вміння використовувати різноманітні характеристики при оцінці себе, адекватно відгукуватися на оцінку особових якостей.

У дослідженні А. В. Захарової наголошується: «Необхідно, навчати дітей самостійно і аргументовано оцінювати свої можливості, вміння і особисті якості, як з власної точки зору, так і з погляду іншої людини; точніше, адекватніше і стабільніше оцінювати свої знання і вміння, що виявляються як у навчальній, так і в трудовій діяльності. Великі можливості для формування в дитини цих здібностей представляє також будь яка художня діяльність дитини, що має творчий характер».

Для успішної діяльності необхідні підтримка, доброзичлива атмосфера. Але результати діяльності повинні оцінюватися реально, об'єктивно.

Відмічено, що для формування у дитини оптимального способу само оцінювання є ефективною є співпраця дорослих і дітей. Цей чинник веде до результативної діяльності, створює сприятливий ґрунт для розвитку особових особливостей, що дозволяють і в майбутньому діяти ефективно і успішно.

М. Є. Бодманова та А. В. Захарова підкреслюють що недостатні знання дитини про себе, їх неповнота, невідповідність дійсності веде до того, що дитина стає вразливою перед зовнішніми негативними оцінками, що може привести до блокування активності, формування негативного ставлення до себе.

Психологи особливо підкреслюють факт впливу думки оточуючих на процес становлення самооцінки дитини. Під впливом оцінних думок батьків, педагогів, однолітків дитина починає певним чином ставитися до досягнень у діяльності (в першу чергу, навчальній), до самої себе як особи.

Психологи зауважують, що діти з різним рівнем самооцінки володіють різними особовими якостями.

Тому молодшому школяру і підлітку з адекватною самооцінкою властиві активність, бадьорість, життєрадісність, відчуття гумору, комунікабельність. Вони уміють бачити переваги та недоліки власної особи, терпимі до критики.

Знижена самооцінка веде до песимістичного сприйняття навколишнього світу і самого себе, діти пасивні, дуже чутливі, недовірливі і замкнуті. Критика з боку може привести до ще критичнішого стану. Схильні до перебільшення своїх недоліків, невпевнені у своїх здібностях.

Для дітей із завищеною самооцінкою часто характерні зарозумілість, снобізм, прагнення за всяку ціну завоювати аудиторію, нетактовність. Хворобливо сприймають критику на свою адресу, вважаючи, що кращий захист – це напад. Люблять критикувати однокласників. Часто перебільшують власні можливості.

Самооцінка і характер її змін істотно впливають на хід психічного розвитку дитини. Великим є її вплив на формування обдарованості. Ряд авторів вважає, що обдаровані діти нерідко володіють заниженою самооцінкою і соціальною невпевненістю. Самооцінка обдарованої дитини має тенденцію до різких змін у відповідь на щонайменші невдачі підвищена вимогливість до себе, прагнення доводити все до досконалості, бажання не підводити невдачами батьків можуть ставати причинами самобичування й самоприниження.

Чинники, які роблять подібний вплив на самооцінку обдарованої дитини:

– завищені стандарти оцінки своєї діяльності і відчуття незадоволеності, що виникає у випадках, коли досягнуті результати виявляються нижчими, ніж очікувалося;

– надзвичайно високі особисті стандарти, які складаються під впливом оточуючих, критичне ставлення до себе і болісне відчуття своєї невідповідності цим вимогам, страх не виправдати очікування оточуючих;

– підвищена чутливість, невміння адекватно пережити найменшу невдачу;

– у відповідь реакція на невдачу в шкільному навчанні (відомо, що висока творча і інтелектуальна обдарованість може поєднуватися з низькою успішністю в школі);

– об'єктивні і суб'єктивні складнощі входження обдарованої дитини в дитячий колектив (ефект «білої ворони»), феномени «соціального» та «емоційного» дисбалансу (при яких високий рівень інтелектуального і творчого розвитку не відповідає розвитку комунікативних та емоційних процесів);

– невідповідність між високим інтелектуальним розвитком рухових навиків (феномен «рухливого дисбалансу»).

Ці чинники не тільки сприяють виникненню заниженої самооцінки, але й, як наслідок гальмують розвиток закладених в дитині здібностей.

В дослідженні приймали участь учні ЗОШ № 28 міста Кривий Ріг. Учням був запропонований тест у вигляді сходинок. Кожна дитина повинна була розташувати себе «позначкою», на тій сходинці, де вона бачить себе в колективі. Відповідно до цього були зроблені висновки про рівень самооцінки кожного учня який приймав участь у тестуванні.

Отже, за даними тесту робимо висновок: у колективі є діти з високою, нормальною та низькою самооцінкою. Таким чином, 65 % учнів мають нормальну самооцінку, 25 % високу і лише 10 % низьку.

Дослідивши особливості самооцінювання в молодшому шкільному віці, ми визначили, що на її формування впливають, насамперед, такі чинники: шкільна оцінка; відчуття компетентності; сімейне виховання; поява і вплив рефлексії.

Для того щоб у дитини формувалась нормальна самооцінка, потрібна співпраця батьків і педагогічного колективу, адже, сім'я і школа це нерозривні поняття у житті кожної дитини. Потрібно враховувати особливості психіки кожного учня.

Самооцінка молодших школярів конкретна, ситуативна, багато в чому визначається оцінкою вчителя. Рівень домагань формується передусім унаслідок досягнутих успіхів та невдач у поперед-

ній діяльності. Якщо у навчальній діяльності дитини невдач більше, ніж успіхів, і подібну ситуацію вчитель до того ж постійно підкріплює низькими оцінками, то результатом стає розвиток почуття невпевненості в собі та неповноцінності, що мають тенденцію до поширення і на інші види діяльності.

Експериментальне дослідження самооцінки школярів при допомозі суджень.

Ми визначили рівень самооцінки школярів 10-11 років, було опитано 24 молодших підлітків ЗОШ № 28 міста Кривого Рогу. Анкетування було представлено у вигляді ряду суджень. Піддослідним пропонувалось прочитати судження і відмітити, як часто названі стани проявляються у них: дуже часто – 4 б., часто – 3 б., іноді – 2 б., рідко – 1 б., ніколи – 0 б.

Аналізуючи наслідки анкетування, ми з'ясували рівень самооцінки школярів.

Так, із 24, 15/60 % показали низький рівень самооцінки, і тільки 2/8 % школярів високий рівень самооцінки. Позитивним є той факт, що у біля 30 % школярів сформувався середній рівень самооцінки.

Анкетування виявило тенденцію, що всіх підлітків хвилює думка, як до них відносяться оточуючі і потребують, щоб їхні дії оцінювали позитивно (найбільш властиво це учням з низькою самооцінкою). Таким учням властива невпевненість в собі, тривожність.

Було також в експерименті виявлено, що 30 % – дають собі повністю негативну оцінку (характеристику), біля 70 % відмічають в собі не тільки негативні, а й позитивні риси.

Спостереження дають можливість стверджувати, що діти з низькою самооцінкою менш активні в процесі учбової діяльності, більш замкнені і невпевнені в собі, ніж діти з середньою і високою самооцінкою.

Т. ч., гіпотеза про те, що самооцінка у дітей старшого підліткового періоду занадто висока не підтвердилась (біля 63 % – низький рівень самооцінки)

Тобто рівень самооцінки молодших підлітків відрізняється від своїх попередників (данні кафедри психології) це явище можна пояснити впливом соціального фактору на формування самооцінки.

Соціально-психологічні явища, обумовлено конкретно-історичними умовами розвитку суспільства, школярі відрізняються, з одного боку стабільністю глибинно-психологічної суті основних характеристик, з другого боку, зміни в соціально-економічному житті, обумовлюють різницю процесів формування свідомості, самооцінки, самоповаги, особистісного ставлення підростаючого покоління.

Список використаних джерел

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология. - М., 1997.
2. Ващенко Г. Мета життя як стрижень характеру // Практична психологія та соціальна робота. - 2003. - № 2-3. - С. 155.
3. Горностай П. Весь мир - театр: психодрамы и XX век // Психология. - 2002. - № 10. - С. 11-13.
4. Заброцький М. М. Основи вікової психології. - Тернопіль, 2006. - 112 с.
5. Завалишина Л. Н. Проблема мышления в практической психологии // Психологические проблемы профессиональной деятельности. - М., 1994. - С. 83-92.
6. Заика Е. В. Развиваем пространственное мышление, двигая руками и ногами // Практична психологія та соціальна робота. - 2009. - № 9. - С. 50-53.
7. Заика Е. В. Память: ее развитие и совершенствование // Практична психологія та соціальна робота. - 2003. - № 8. - С. 39-44.
8. Закаблук А. Г. Возрастные особенности понимания эмоциональных состояний как основа их прогнозирования. // Личность и прогнозирование: Межвуз. сб. науч. трудов. - Л., 1985. - 124 с.
9. Кочерга О., Васильев О. Дитячі страхи, неврози, темперамент // психологія. - 2002. - № 12. - С. 2-5.
10. Кочуров В. Ф. Прогнозирование успешной педагогической деятельности // Личность и прогнозирование: Межвуз. сб. науч. тр. - Л., 1985 - 124 с.
11. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет). - М., 1997.
12. Лейц Г. А. Что такое психодрама? // Психология. - 2002. - С. 6-10.
13. Кон. И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание - М.: Политиздание, 1984. - 335 с.
14. Обухівська А. Г. З історії діагностики відхилень у розумовому розвитку дітей // Практична психологія та соціальна робота. - 2003. - № 7. - С. 5.
15. Ротек В. Г. Агрессия на экране и в жизни // Психология. - 2002. - № 8-9. - С. 33-34.
16. Терлецька Л. Дослідження пам'яті та мислення // Психолог. - 2002. - № 14. - С. 8-12.
17. Терлецька Л. Визначення стилю життя // Психолог. - 2002. - № 19. - С. 17-19.
18. Трач Р. Психологія з людським обличчям // Гуманістичний підхід у західній психології XX століття // Сучасність. - 2002. - № 9. - С. 82.
19. Фридман Л. М. Кулагіна И. Ю. Психологический справочник учителя. - М., 1991.
20. Цуканов Б. Й. Психологія часу: Здобутки і перспективи // Психологія. - 2002. - № 7. - С. 14-17.
21. Чалая А. Т. Талант - это труд, упорство, настойчивость // Обдарована дитина. - 2003. - № 1. - С. 45-46.